OBJEKTIVISMEN I KÄLLARHÅLET
Tankar om sanning och frihet

Lennart Eriksson

> ”Att ej kunna skilja på dröm och verklighet, då det är fråga om rätt och orätt, gott och ont, det är och blir sannerligen en skam, om så hela världens folkmassor applåderade åt det.”
>
> Platon, ”Faidros”

Det är inte lätt att, i strömmen av sinnesintryck, hitta och tolka dem som är drömmar och dem som ger en sann bild av verkligheten. Platon — egentligen är det Sokrates som talar — menar tydligen att denna eventuella oförmåga är skamlig. Ayn Rand avger inga sådana värdeomdömen, men anser åtminstone att det är irrationellt, att inte försöka skilja de sanna intrycken från de falska. Hennes objektivism tycks gå ut på att individen äger en sådan förmåga: ”Den objektiva teorin hävdar att det goda ... är en värdering av verkliga fakta, som görs av människans medvetande i enlighet med en rationell värdenorm”, skriver hon.[1] Det goda skall här definieras som ”ett fenomen” (oklart vilket, sannolikt värdenormen) som härletts ”ur verkliga fakta och /bekräftats/ genom en förnuftsprocess”.[2] Vidare menar hon att ”det goda är objektivt, dvs. att det bestäms av verklighetens natur, men måste upptäckas av människans tänkande”.[3]

Hur skall då det gå till? Rand menar, att det ”filosofiskt objektiva värdet” skall bedömas ”med utgångspunkt från vad som är det bästa möjliga för människan, m.a.o. om man som kriterium väljer den förnuftigaste intelligensen som besitter den största kunskapen inom en given kategori, under en given period och i ett definierat sammanhang”.[4] Men här uppstår ett fundamentalt och, enligt min mening olösligt problem, vilket för övrigt också påtalats av F.A. Hayek. Hur skall man veta vem som besitter den ”förnuftigaste intelligensen” eller ”den största kunskapen”? För att veta vem som är på en gång den mest lärde och vise måste ”the human mind”, som Hayek uttrycker det, ”lift itself up by its own bootstraps”, och åtminstone besitta en lärdom och vishet — samt fullständig och sann information — som är i paritet med just denne ”filosofkung”, dvs. man måste förutsättas veta mera än man egentligen vet, kan veta och borde veta.[5] Endast filosofkungen kan vidare förutsättas äga riktig — objektiv — kunskap om alla andras kunskap och vishet, eljest skulle han inte rätt kunna bedöma arten och vidden av sin egen kunskap och vishet i relation till dem, och han måste också rätt kunna bedöma sanningshalten i sin egen kunskap. Denne osannolike figur kan vi kalla Zarathustra.

Ingen utom Zarathustra själv kan således äga fullständig(ast) och sann(ast) kunskap om verkligheten. Låt oss nu tro att han finns. Då uppstår nästa fundamentala problem. Hur skall Zarathustra kunna upplysa alla andra om att han är Zarathustra, filosofkungen, som kan och vet allt bättre än alla andra (inom den givna kategorin)? Det tycks uppenbarligen vara omöjligt att överföra någon form av intellektuell eller rationell kunskap härom, ty om någon annan skulle bli lika lärd och vis som Zarathustra — vilket ju är förutsättningen för att rationellt begripa att Zarathustra är den mest lärde och vise — då skulle inte Zarathustra förbli Zarathustra längre. Det hela regredierar således bara till ett cirkelresonemang: Zarathustra är Zarathustra därför att han är Zarathustra och den finns ingen möjlighet för oss att veta eller förstå om det han påstår är den verkliga objektiva sanningen, det kan vi endast *tro* .

Det är på tron vi bygger våra religioner, och synbarligen återstår endast för Zarathustra just detta. Han kan inte legitimera sitt anspråk på att bli erkänd som Zarathustra av andra på annat sätt än genom tron. Men om vi kommer dithän så befinner vi oss rätt så långt från vad som normalt kallas objektivism. Och vad har väl hänt med friheten och rättvisan på vägen? Om allt Zarathustra säger är sant och bäst, då har vi väl bara att underkasta oss och ge upp vår frihet och rättvisa om den Gode Guden Zarathustra så befaller?

Låt oss dock, för resonemangets skull, anta att det verkligen är möjligt för oss att ”veta mera än vi faktiskt vet”, som Hayek uttrycker saken, och att vi faktiskt uppnått detta stadium. Vi vet att Zarathustra har rätt och vi vet därmed också hur vi i alla lägen skall agera för att uppnå det rätta och mest värdefulla tillståndet. Vilken frihet har vi då? Om sanningen är uppenbar, verkligheten utforskad och alla vägar till sällhet är kartlagda, kan vi då välja någon annan väg? Bör vi göra det? Och för övrigt — är det säkert att verkligheten är god? Visserligen bör vi anpassa oss till den, eftersom den är den enda vi har, men t.o.m. våra ”rationella värdenormer” kan ju vara inriktade på annat än det, som verkligheten har att erbjuda.

Det något oroväckande svaret på om vi har någon frihet kvar när sanningen uppenbarats är att *det har vi inte*! Vill vi vara rationella och förnuftiga när sanningen uppenbarats kan och bör vi endast agera utmed de sanna vägarna till sällhet. Någon rationellt behov av frihet förekommer inte längre.

Klarar vi då av att leva utan frihet? Eller är det så att vi har ett känslomässigt behov av frihet som är mera fundamentalt än ”the intellectual love of truth”? Jag tror(!) det. Livet i en värld av sanning som är fullständigt utforskad skulle bli outhärdligt om vi inte tilläte oss frihet. Kruxet är därvid dock, att denna frihetslängtan med nödvändighet måste vara *irrationell* och i randiansk mening *oförnuftig*, åtminstone på ett lägre plan. Men kanske finns ett förnuft i friheten även efter upptäckten av sanningen, på ett högre plan, som ett högre värde? Kanske finns det på detta plan ett högre förnuft som förutom det randianska lägre förnuftet även inbegriper människans behov av frihet som ett värde att sträva efter och att bibehålla, som nödvändigt för livets fortgång, ett processuellt värde, eller mening, på väg mot de mål varav vilka förnuftet ställer upp en del?

För att söka utröna detta förflyttar vi oss i andanom till St. Petersburg. Här finner vi Dostojevskijs namnlöse hjälte i sitt källarhål, visserligen inte lycklig, knappast heller fri, men, tycks det mig, ovanligt insiktsfull. ”Människan, vem hon än är, överallt och i alla tider, älskar att handla som hon själv vill och inte alls så som förnuftet och nyttan bjuder henne att handla; ty det är fullt möjligt att vilja något som strider mot den egna nyttan, ja, ibland är det till och med *absolut nödvändigt*. ... ens egen obundna och fria vilja, ens egna infall, hur dumma de än är, ens egen fantasi, ibland eggad till ren galenskap — allt detta utgör just precis den där förbisedda nyttigaste nyttan som inte låter sig inordnas i någon klassificering och som gör att alla system och teorier ständigt slås sönder och går åt helvete.”[6] ”Om man till exempel en dag skulle räkna ut och bevisa för mig att när jag räckte ut tungan åt den och den så var det enbart på grund av att jag inte kunde låta bli att göra det och att jag dessutom var så illa tvungen att sträcka ut den precis så långt jag gjorde — ja vad finns det då för känsla av *frihet* kvar i mig?”[7] ”Förnuftet är ... någonting mycket bra, ... medan viljan är en manifestation av hela livet, ... inklusive förnuftet.”[8] ”Ack, mitt herrskap, vad blir det för sorts egen vilja när tabeller och aritmetik kommer med i spelet, när det enda som gäller är att två gånger två är lika med fyra? Två gånger två blir även utan min vilja lika med fyra. Och det kallar ni fri vilja!”[9] Vägen, menar Dostojevskij, tycks alltid leda någonstans, men ”huvudsaken är inte vart

den går utan att den alls går".[10] "[K]anske är det så att hela målet med mänsklighetens strävan här på jorden ligger i just denna fortlöpande process på väg mot målet, med andra ord i livet självt i stället för i livsmålet, vilket givetvis inte utgörs av något annat än två gånger två är fyra, det vill säga en formel; men, mitt herrskap, två gånger två är fyra är inte längre liv utan början till död!"[11] Människan "känner en instinktiv rädsla för att nå fram till målet och fullborda det byggnadsverk hon är i färd med att skapa ... kanske hon bara vill skapa det och inte alls bo i det".[12] Dostojevskij kallar denna byggnad ett "kristallpalats".

Den "nyttigaste nyttan", viljan, är alltså ett slags högre förnuft, en förutsättning för processens, livets, fortgång. Denna process kräver i första hand frihet och i andra hand randianskt förnuft. Låt oss nu kalla detta "lägre förnuft", varom Rand talar, för *analytiskt*, under det att Dostojevskijs "högre förnuft", som inbegriper det analytiska (o)förnuftet, kan kallas *syntetiskt*. Det lägre förnuftet söker *sanning*, det högre *frihet*.[13] Att tänka rätt är således stort, men att tänka fritt är större.

Detta perspektiv från källarhålet delas av flera skönlitterära författare. Särskilt faller tankarna på Karin Boyes dikt "I rörelse":

Den mätta dagen, den är aldrig störst,
Den bästa dagen är en dag av törst.

Nog finns det mål och mening i vår färd —
men det är vägen, som är mödan värd.

Det bästa målet är en nattlång rast,
där elden tänds och brödet bryts i hast.

På ställen där man sover blott en gång,
blir sömnen trygg och drömmen full av sång.

Bryt upp, bryt upp! Den nya dagen gryr.
Oändligt är vårt stora äventyr.

Även den gamle Kellgren diktade vist:[14]

Så fly, o grymma sannings dager,
som våra glada drömmar stör!
Vad mer, om villan oss bedrager,
blott hon vår levnad lycklig gör?

Detta, att vara ett lyckans redskap, och inte ett sanningens, är, tycks det mig, frihetens "sanna" uppgift.

Eller varför inte lyssna till Gunnar Ekelöf:[15]

Dock:
Det mänskliga tankehjärtats antiphon
(hjärtat oftast underutvecklat):
Livet kan/får inte vara en kompromiss
på en gång sant och falskt
men kan inte levas utan kompromiss
ergo sant och falskt.

3,99999

är en god approximation
för 2 x 2

Baudelaire menar ju till yttermera visso följande:

För att inte bli Tidens förpinade slavar,
berusa er, berusa er utan uppehåll, med vin, med poesi eller
dygd,
alltefter behag!

Efter att ha läst Ayn Rand skulle man vilja att efter dygden tillägga ”förnuft” som ytterligare ett gott berusningsmedel. Och som fyrvaktare Lindeman riktigt påpekar: ”Man kan inte vara nykter jämt”. Frågan är om vi någonsin är det, om vi någonsin kan vara det, bör vara det, vill eller bör vilja vara det. Måhända har Ekelöf något slags svar även här:[16]

Om renheten och vägen till renhet: de tror
att renheten är jungfrulig men någon jungfrulig renhet finns inte.
Den goda renheten är medveten, och ingen kan bli ren utan att först ha smutsat ned sig —
att smutsa ned sig är nödvändigt för att kunna bli ren
att ha stulit är nödvändigt för att kunna bli hederlig
att ljuga för att kunna bli sanningsenlig, uppriktig
den som vill lära känna kärlekens renhet måste gå på bordeller
den som vill bli nykter måste bli alkoholist o.s.v.
där materialet är gott blir lasterna förtjänster
Så har jag också levt

Kanske är det lite så Dostojevskij menar. Det är syntetiskt ”rätt” att på den analytiska nivån ibland göra ”fel” för att uppnå t.ex. lycka och självkännedom, för att göra erfarenheter, för att vara fri att på nytt bryta upp när den nya dagen gryr.

En mera vetenskaplig syn på vägen och målet intas av Robert Nozick. Vägen är för honom ett processuellt begrepp och målet ett teleologiskt. Begreppet ”mening” har relevans för processen och begreppet ”värde” definieras som det som man uppnår när man nått målet. Således kan vi uppnå många värdefulla mål, men dessa saknar mening annat än som medel i den fortgående processen mot nya alltmer värdefulla mål, dvs. mål som integrerar alltfler värden. ”The ... stages — unification and transcending of limited orders — are stages of value and meaning respectively.”[17] ”Value involves something’s being integrated within its own boundaries, while meaning involves its having some connection beyond these boundaries.”[18] När vi uppnått den absoluta och slutgiltiga sanningen, saknas alltså nya mål att sträva efter, varvid processen avstannar, livet förlorar mening och kristallpalatset förvandlas till källarhål — om vi inte bryter upp, tar en sten och kastar den analytiskt oförnuftigt mot glashusets väggar och uppnår syntetiskt (inte konstgjord utan äkta) förnuftig frihet.

Men här finns ett problem. Det analytiska förnuftet blir oförnuftigt när det inte kan integrera friheten som ett förnuftigt och meningsfullt värde att sträva efter och bibehålla. Finns det då något motsvarande sätt på vilket också det syntetiska förnuftet blir oförnuftigt? Detta synes mig kunna ske i fall då friheten att ”gå udenom” den analytiska sanningen missbrukas eller förnekas. Men måste man då inte gåra våld på denna sanning för att, i Zarathustras kristallpalats, känna sig fri? I en analytiskt fullkomlig värld lär man ju inte kunna stäl-

la upp nya mål för sig annat än genom att i någon mening(!) *förneka* sanningen. Vi måste alltså kasta första stenen utan skuld, krossa kristallen och komma vidare. På vilket sätt blir denna stenkastning syntetiskt oförnuftlig? Jo, antagligen om resultatet blir att friheten minskar. I den analytiska världen var siktet inställt på att intill fullkomning öka vår kunskap om världen, för att slutligen kunna fälla sanna omdömen om allt. I den syntetiska världen strävar vi i stället mot att bibehålla eller öka vår frihet. Vi bör alltså omvänt ej ägna oss åt sådan stenkastning som minskar vår frihet, som gör oss mer i stället för mindre beroende. En sådan handling blir både analytiskt och syntetiskt oförnuftig, den gagnar vare sig sanningen eller friheten. Här kan man visserligen hävda, att människan ju även har andra mål för sin strävan än sanning, t.ex. trygghet och lycka. Men det blir då frågan om teleologiska mål; friheten är ett grundläggande processuellt begrepp och fenomen, som bildar förutsättningen för att vår strävan, såväl mot sanning som mot trygghet och lycka alls skall vara möjlig. Vi kan knappast bli trygga och lyckliga, eller för den delen göra någon annan trygg och lycklig, om vi saknar frihet att sträva dithän.

Ett exempel på handlingar som kan vara på detta sätt dubbelt oförnuftiga i det att de både urholkar friheten och gör våld på sanningen, är de som styrs av *passion*. Per Bauhn definierar begreppet så: ”Termen ’passion’ vill jag här använda för att beteckna en viss typ av begär, nämligen sådana *vars objekt upplevs som nödvändiga för att ens liv skall vara värt att leva*”. Det passionerade tillståndet värderas högre än friheten. Det handlar inte om ”faktisk nödvändighet, utan om vad innehavaren av passionen (passionssubjektet) upplever som nödvändigt” och om ”kampen i en människas liv mellan passion och det som till vardags kallas ’förnuft’ ... där begären äger henne snarare än hon dem”. De dominerar ”över alla andra intressen och begär, kortsiktiga såväl som långsiktiga, i kraft av sin intensitet och utan att vara åtkomligt för argument. Denna oåtkomlighet innebär en ofrihet för den passionerade människan, så länge hennes passion varar: även om hon förnuftsmässigt inser att passionen har förödande konsekvenser för hennes liv så kan hon inte distansera sig från den”.[19] Då uppstår frågan vilka dessa förödande konsekvenser är och om de är konsekvenser för sanningen, friheten, tryggheten och/eller lyckan. I en kärleksrelation krävs ju ömsesidighet, och finns inte den blir den enes obesvarade passion säkert förödande för hans/hennes lycka och trygghet. Sanningen är att passionen är obesvarad, men ”passionssubjektet” tar sig (känner sig tvingad att ta sig) friheten att inte ”inse” detta. Detta är en destruktiv syntetisk frihet.

Vilken slags syntetisk frihet är då inte destruktiv, trots att den trotsar den analytiska sanningen? Vilken tillfredsställelse, vilket positivt värde kan uppnås genom att kasta sten mot kristallpalatset? Den passionerade känslan av att *leva, att vara fri*, kanhända? Känslan av att *själv* styra sitt liv. Det är svårt att definiera klarare.Att trotsa, att just ”gå udenom”, att göra det man vill, inte det man skall, att våga gå sin egen väg och ha styrkan att göra det. Att göra det som fullkomnar ens lycka, inte det som fullkomnar kristallpalatset.

För att slutligen travestera romaren Boëthius ord: ”Vem kan ge lagar åt kärleken? Kärlek själv är en högre lag”, kan vi byta ut ordet ”kärlek” mot ”frihet”. Friheten trotsar alla lagar, t.o.m. naturlagarna, den är själv för människan den högsta lagen, det är enligt den vi lever, utan den skulle vi vara som döda automater, maskiner, all vår eventuella insikt och alla våra sanningar till trots. Sanningen skall således inte alls göra oss fria. Friheten uppnår vi bara genom att *leva*, genom vår *vilja till liv*, ett liv som faktiskt inte alls syftar till sanning, utan till *lycka*.

960914.

Litteratur

Bauhn, Per: ”Passion och självkontroll som filosofiskt problem”, *Tvärsnitt*, 1/1994, ss. 48-59

Dostojevskij, Fjodor: *Anteckningar från källarhålet*, (1864), En bok för alla, Falun, 1989

Ekelöf, Gunnar: *Dikter*, MånPocket, 1991

Hansson, Bengt (utg.): *Metod eller anarki. Moderna teorier om vetenskapens väsen och metoder*, Doxa, Lund, 1980

Hayek, Friedrich August: *The counter-revolution of science*, (1952), Liberty Press, 1979

Kellgren, Johan Henric: *Skrifter I-II*, 2bd., Atlantis, Stockholm, 1995

Nozick, Robert: *Philosophical Explanations*, The Belknap Press of Harvard u.p., 1981

- *The Examined Life. Philosophical Meditations*, Simon and Schuster, 1989

Rand, Ayn: *Kapitalismen — det okända idealet*, Lindfors, Köping, 1983

[1] Rand, 1993, s. 21. Det är väl knappast själva värderingen som skall anses god, utan snarare det objekt som värderas.

[2] Ibid. Kan det rationella bekräftas på annat sätt än just genom en förnuftsprocess? Är det inte just genom denna som den aktiva rationaliteten manifesterar sig? Rand resonemang förefaller här cirkulärt. Om vi därtill menar, att alla individer är olika, impliceras också att varje individ är relaterad till verkligen på ett enda sätt som är unikt för var och en av dem. Detta närmar sig en subjektivistisk åskådning. — Jfr. härutinnan även Karl Popper, som hävdar att ingen teori (eller omdöme om verkligheten) kan bekräftas/verifieras. Det faktum att en teori motstått falisfieringsförsök, medför inte att den därför är sann, dvs. att vi uppnått visshet om att det den utsäger överensstämmer med verkligheten. Imre Lakatos går ännu ett steg längre, och hävdar med viss rätt att de flesta teorier är falsifierbara och har falsifierats. (Ang. dessa m.fl. teoretiker, se t.ex. Hanson, 1980).

[3] Ibid.

[4] Ibid., s. 23.

[5] Hayek, s. 346f.

[6] Dostojevskij, s. 33f.

[7] Ibid, s. 35f.

[8] Ibid., s. 36.

[9] Ibid., s. 41.

[10] Ibid., s. 42.

[11] Ibid., s. 43.

[12] Ibid.

[13] Dessa begrepp kan jämföras såväl med Kants indelning i analytiska, syntetiska och kontradiktoriska satser, som med de hegelska begreppen tes, antites och syntes, där syntesen i nu aktuellt hänseende utgör föreningen av tesen sanning och antitesen frihet, i vilket omdömet ”vi har behov av frihet även efter det att sanningen uppdagats” också ses som en sanning. Vad Kant beträffar anser han ju att analytiska omdömen med nödvändighet är sanna, under det att så ej behöver vara fallet för syntetiska omdömen. Överfört till Dostojevskijs tankevärld skulle de syntetiska omdömena kunna avse individuella värdeomdömen, som inte behöver utsäga någon annan sanning än den att individen har eller ger uttryck för dem.

[14] Ur dikten ”Våra villor”, Kellgren, I, s. 211.

[15] Ur dikten ”Poesi i sak” från diktsamlingen ”En natt i Otocac”, Ekelöf, s. 377.

[16] ”Fogstycke” från diktsamlingen ”En natt vid horisonten”, Ekelöf, s. 408.

[17] Nozick, 1981, ss. 610ff (cit. från s. 615).

[18] Nozick, 1989, s. 166.

[19] Bauhn, s. 49.